

Г. Я. Стеблій

професор, кандидат економічних наук,
професор кафедри економіки
Львівського інституту
ДВНЗ «Університет банківської справи»

Н. В. Тувакова

доцент, кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки
Львівського інституту
ДВНЗ «Університет банківської справи»

С. М. Панчишин

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри аналітичної економіки і міжнародної економіки
Львівського національного університету імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Обґрунтовується необхідність формування соціально-орієнтованої ринкової економіки України як необхідної умови дотримання європейських цінностей економічного розвитку. Проводиться оцінка трансформаційних процесів вітчизняної економіки за період її державної незалежності. Визначаються основні критерії перспективної моделі розвитку економіки України на основі державного соціального захисту. Пропонуються перспективи подальших досліджень цієї проблеми через призму дотримання принципу соціальної справедливості.

Ключові слова: бідність, еволюційна модель економіки, економічна політика, індекс економічної свободи, індекс людського розвитку, прожитковий мінімум, радикальна модель економіки, соціальний аспект, соціально-орієнтована ринкова економіка, цінності економічного розвитку.

Stebliy H. Y., Tuvakova N.V., Panchyshyn S. M. THE SOCIAL DIMENSION OF THE ECONOMY UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN VALUES

The necessity of formation of socially oriented market economy Ukraine as a prerequisite for compliance with European values economic development. Assesses the processes of transformation of the national economy for the period of independence. Defines the basic criterions for prospective Ukraine model of economic development based on social protection. Offer prospects for further research this issue through the principle of social justice.

Keywords: poverty, evolutionary model economy, economic policy, index human development, living minimum, radical model economy, social aspect, social-orientation economy, values economic development.

Постановка проблеми. Соціальна спрямованість ринкової економіки закладена в основу європейських цінностей економічного розвитку, що дозволяє сформувати перспективну модель державного соціального захисту в Україні. Проте що саме є підставою та які основні критерії є наявними для подальшого розвитку вітчизняної економіки шляхом соціально-орієнтованої ринкової економіки, а не корпоративного капіталізму, – це концептуальне питання, яке залишається дискусійним в економічній науці. Для його вирішення важливого значення набувають позаекономічні чинники розвитку, до яких відносимо обрану урядом програму перетворень і його економічну політику, що дозволить забезпечити входження України в єдиний світовий економічний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує актуальність формування моделі соціально-орієнтованої економіки України та визначення її основних критеріїв, на підставі яких вітчизняна економіка може

досягнути стану самопідтримуваного зростання і достатньо прийняттого життєвого рівня населення. Ця проблема розглядається у працях В. Бандери, В. Гейця, А. Гальчинського, С. Панчишина, Р. Пустовіята, В. Пинзеника, Г. Стеблій, А. Чухна та ін. Однак низка питань і надалі залишаються дискусійними. Зокрема, подальшого дослідження в цьому напрямі потребує наукове обґрунтування обраних урядом програм та економічної політики щодо подолання бідності в Україні і створення середнього класу власників. Вітчизняна наука має чітко визначити шлях економічного розвитку України з урахуванням європейських цінностей ринкової економічної системи.

Формулювання мети статті. Ціль наукової статті – це обґрунтування соціально-орієнтованої ринкової економіки як моделі стратегічного розвитку економіки України на основі європейських цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суть і перспективи ринкової економіки як форми організації

економічної системи неоднаково оцінювали економісти другої половини XIX – першої половини XX століть. Зокрема, прихильники ліворадикальної політ-економії пророкували її швидку неминучу загибель. Однак цей прогноз не підтвердився. Останні три десятиліття засвідчили безальтернативність ринкової економіки, яка утвердилась у багатьох країнах світу, зокрема в Європі. Європейські цінності економічного розвитку, які базуються на приватній власності, свободі підприємництва і вибору, особистій заінтересованості, конкуренції та обмеженій ролі уряду в економіці, стали близькими і для України. З погляду сучасної економічної теорії цінності трактуються як переконання, що впливають на стосунки між окремими людьми і на відносини в суспільстві загалом [1, с. 81].

На початку XXI століття, коли економічний світ знав впливу розвитку глобалізації, важливого значення набуває соціальний аспект економічних цінностей. Багатогранна і динамічна ринкова економіка стає все більш соціально спрямованою. Які ж основні критерії соціальної спрямованості ринкової економіки? Чи можемо ми говорити про формування соціально-орієнтованої ринкової економіки в Україні?

Соціальна спрямованість економіки є невід'ємним елементом, однією з перших ознак цивілізованого суспільства. Вона передбачає політичні програми у сфері зайнятості і безробіття, охорони здоров'я, освіти і навчання; визначає розподіл видатків держави; забезпечує створення системи соціальних гарантій, упорядкування пільг, чіткої регламентації компенсацій та максимального обмеження привілеїв; впливає на загальну ситуацію в Україні та життєвий рівень населення; охоплює всі проблеми як макро-, так і мікро-економічного рівнів.

Нині є намагання оцінити трансформаційні процеси в Україні за період 25 років її державної незалежності на основі двох моделей переходу до ринкової економіки: радикальної та еволюційної. За радикальною моделлю ринкової економіки, або політики шокової терапії, реформи не отримали очікуваного успіху через відсутність: 1) макроекономічних заходів, що охоплювали б ліквідацію або ж зведення до мінімуму бюджетних дефіцитів; 2) проведення жорсткої кредитно-грошової політики і стабільного валютного курсу; 3) надмірного втручання держави в економіку. Прихильниками цієї моделі є Л. Бальцерович, С. Гайдар, С. Джонсон, Я. Корнаї, Д. Ліптон, В. Пинзеник, Д. Сакс та інші. Модель передбачає два підходи: 1) ортодоксальний, за якого застосовуються такі інструменти, як відповідна монетарна політика і заходи зі стабілізаційного валютного курсу (принципи цього підходу мали місце в Україні, Росії, Казахстані); 2) гетеродоксальний, що передбачає застосування, крім двох названих інструментів, ще стабілізаційні заходи у сфері політики доходів (цей підхід характерний для Польщі, Чехії, Румунії, Болгарії та інших країн) [3, с. 10].

Одночасно на основі протилежної еволюційної моделі, або градуалістського підходу, що передбачає шлях поступового створення ринкових інститутів і успішно був використаний у Китаї та Угорщині (представники – А. Бхадурі, Д. Ваніскі, Дж. К. Гелбрейт,

В. Леонт'єв, В. Черняк, Г. Явлінський та інші), можемо також вагомо аргументувати стосовно реформування економіки України. Водночас окремі вітчизняні економісти, як наприклад А. Гальчинський [3], обґрунтовують осмислений перехід до інституційної моделі ринкових перетворень, заснованої на принципах дирижизму, що поєднується з елементами сильного державного регулювання.

Вищезазначені підходи стосовно методів переходу від командної економіки до ринкової є досить неоднозначними і науково дискусійними, вони не виключають своєї часткової орієнтації на економіку країн, що розвиваються. Проте вихідні умови і рівень економічного розвитку пострадянських країн неадекватний аналогічним показникам відсталих країн. Жодна із моделей, навіть детально розроблена, не може бути ідеальним зразком для ефективного розвитку економіки. Послідовність проведення реформ та їхні результати визначаються особливостями кожної країни, яка обирає власний шлях переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки. Так, Польща, надаючи перевагу шоковій терапії, застосувала відомий план Л. Бальцеровича (січень 1990 р.), що дозволило за короткий період подолати економічну кризу і відновити економічне зростання. Позитивним було й те, що в Польщі на початок реформ існувала приватна власність на 78% орної землі. Крім цього, сутність переходу Польщі не торкалася її державності і полягала передусім у системній зміні командної економіки на ринкову, не потребуючи відносно великих змін завдяки розпаду радянського блоку з його слабкими угодами РЕВ. Рецептами шокової терапії скористалася і Росія (січень 1992 р.), проте в силу певних обставин втілити швидкі і результативні перетворення їй не вдалося, хоча Росія скоріше трансформується, ніж створює свою державність. Позитивних результатів у реформуванні економічних систем досягли Чехія, Словенія, Угорщина, а також країни Балтії [1, с. 93].

Україна, порівняно з іншими посткомуністичними країнами, зробила перші незалежні кроки за найгірших умов: дві світові війни, роки голодоморів забрали життя понад 20 млн українців. На момент проголошення незалежності в Україні виробляли 15–20% продукції промисловості, а в Росії – понад 70%. На стан української економіки вкрай негативно позначилася екологічна криза. Унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС радіонуклідного забруднення зазнали понад 12 млн га земель [1, с. 325].

Найсерйозніша проблема в тому, що трансформаційна економіка акумулює елементи і механізми обох типів систем, які часто нейтралізують дію одні одних. Як наслідок – в Україні недостатньо працює фондовий ринок, заморожено ринок цінних паперів, відсутній повноцінний ринок праці, не працюють мотиваційні механізми підтримки та розвитку малого і середнього бізнесу. Усе це разом гальмує трансформаційні перетворення.

Важливо підкреслити, що вітчизняна модель перехідної економіки, яка складалася упродовж 90-х років XX століття, передусім характеризується сильною регулятивною роллю держави. Навіть після прива-

тизації значної частки власності держава ще володіє потужним сектором в економіці. Частка приватного підприємництва залишається порівняно незначною. Досі зберігається тісний зв'язок політичної влади і власності. Високий рівень криміналізації економічного життя, зумовлений конфліктами в ході перерозподілу власності та зростанням корупції, також спотворює вітчизняну модель ринкової економіки, на яку несприятливо впливає енергетична залежність від інших країн, а також війна на Сході України.

З погляду вітчизняних і зарубіжних учених, хронічне запізнення проведення комплексних інституціональних реформ в Україні спричинило негативні наслідки в економіці та породило корупцію і політичну нестабільність. Під час трансформації бізнесові структури використали особисті зв'язки, успадковані від адміністративної системи, підкуп державних чиновників і працівників контрольних державних структур. У результаті не вдалося провести глибинних соціально-економічних реформ. Відбувся процес небаченого соціального розшарування суспільства, коли за рахунок державного майна збагатилася група надбагатих олігархів [3, с. 12]. Водночас більша частина населення залишилася бідною, а значна його кількість перебуває за межею прожиткового мінімуму.

Важливим показником міжнародних соціальних стандартів рівня життя населення та демократії країни, що використовує ООН, є індекс людського розвитку. Цей показник урахує:

- тривалість життя – від 25 (мін) до 85 (макс) років;
- реальний ВВП на душу населення – від 200 (мін) до 40 000 (макс) доларів;
- освіченість населення – 100 %;
- середня тривалість навчання – 15 років [3, с. 13].

На жаль, за рейтингом індексу людського розвитку Україна посідає 81-ше місце із 188-ми країн, у той час як Польща – 36-те, Росія – 50-те, Естонія – 30-те і т. д. [5].

Одночасно обчислюється й індекс економічної свободи, який розраховується на підставі 10 кількісних і якісних факторів, згрупованих у чотири широкі категорії, або стовпи економічної свободи:

- верховенство права (захист прав власності, свобода від корупції);
- обмеження уряду (фіскальна свобода, державні витрати);
- регуляторна ефективність (свобода бізнесу, свобода ринку праці, монетарна свобода);
- відкритість ринків (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода).

Кожна з десяти економічних свобод у рамках цих категорій оцінюється за шкалою від 0 до 100 балів. Загальна оцінка тієї чи іншої країни визначається шляхом виведення середнього арифметичного за десятьма економічними свободами, з рівною вагою кожного з них. Залежно від кількості набраних балів усі країни за цим індексом поділяють на такі групи: вільні (ІЕС 80–100), в основному вільні (ІЕС 70–79,9), помірно вільні (ІЕС 60–69,9), в основному не вільні (ІЕС 50–59,9), не вільні (ІЕС 0 – 49,9). Згідно з цим рейтингом

Україна займає 162-ге місце з-поміж 178-ми країн світу і визнана країною з невеликою економікою – ІЕС становить 46,8 бала із 100 можливих. На жаль, це найнижчий в Європі рівень цього показника [6].

У розвинутих країнах, де індекс економічної свободи високий, малий і середній бізнес забезпечує 30–40% виробництва ВВП; у Польщі, Угорщині, Чехії – 50% ВВП; у Росії – 20% ВВП; в Україні – менше ніж 10% ВВП. Відсутність поживлення розвитку малого і середнього бізнесу в Україні пояснюється суворим тиском з боку держави, непрозорим і нестабільним законодавством, незабезпеченням належного контролю за діяльністю органів влади з боку суспільства. У результаті масштаби вітчизняної тіньової економіки оцінюються у 50% [1, с. 243].

Основними чинниками тіньової економіки в Україні вважаються: 1) нинішня податкова політика; 2) формування і розподіл бюджетних коштів; 3) надмірна регламентація та обмеження підприємницької діяльності; 4) низький рівень заробітної плати, що спричинив збільшення корупції; 5) подальше зростання бідності у країні. На жаль, економічна наука не дає точного визначення категорії «бідність». У загальному це трактується як рівень доходів, який не дає змоги забезпечити нормальні умови життя людей, тобто коли в них бракує коштів на задоволення елементарних потреб. Цей загальний принцип у кожній країні конкретизують за допомогою визначення офіційної межі, або порога бідності, що часто називають прожитковим мінімумом. Так, у США поріг бідності досягають ті американські родини, чий видатки на нормальне харчування перевищують третину їхніх доходів [1, с. 197]. В Україні межу бідності, або прожитковий мінімум, визначає Верховна Рада. Відповідно до Закону України від 21 грудня 2016 року № 1801-VIII «Про Державний бюджет України на 2017 рік» прожитковий мінімум становить для працездатної особи 1 762 грн [8].

Проблема бідності є глобальною і потребує свого нагального розв'язання. Загальна кількість бідних у світі перевищує 1,3 млрд чол., 2/3 з яких проживає у 10 країнах світу (Індія, Китай, Бангладеш, Бразилія, Індонезія, Нігерія, В'єтнам, Пакистан, Ефіопія, Філіппіни). В Україні, за різними оцінками (за повної відсутності офіційної інформації), на одну заможну людину припадає від 15 до 40 бідних. Індекс співвідношення доходів 20% найбагатших громадян країни і 20% найбідніших її громадян є тим об'єктивним макроекономічним показником, що характеризує баланс економічних інтересів та рівень соціальної справедливості і є, по суті, мірилом цивілізованості суспільства. У Португалії цей показник – 7,3 до 1, в Японії – 4 до 1. У Сполучених Штатах Америки – 9 до 1, у Мексиці – 14 до 1, Бразилії – 24 до 1, Гондурасі – 38 до 1. В Україні ж, за різними оцінками, цей показник у межах 15 до 1 – 40 до 1. До речі, 10 до 1 уже вважається критичним. Саме співвідношення доходів визначає не лише рівень життя у країні, не лише перспективи розвитку країни, а й рівень політичної культури і рівень суспільної моралі. Співвідношення доходів громадян – це не тільки співвідношення грошей у кишенях, це ще й співвідношення можливостей самореалізації [7].

Виникає питання: який вихід з усталеного економічного становища в Україні? На наш погляд, у нинішній ситуації важливого значення набувають позаекономічні чинники розвитку, до яких ми відносимо обрану урядом програму перетворень і його економічну політику, основне місце в якій належить стабілізації фінансово-грошової системи, що передбачає докорінну перебудову податкової системи та радикальне поглиблення банківської реформи. Саме від цих чинників залежить шлях економічного розвитку України – корпоративного капіталізму чи соціально-орієнтованої ринкової економіки. На жаль, нині відсутня єдина методологія проведення державної економічної політики. Наші закони ухвалюють під окремих людей або під окремі політичні партії. Водночас держава має бути гарантом ринкової економіки і підтримувати ті сфери діяльності, які не завжди вигідні для приватного бізнесу, – освіта і наука, охорона здоров'я, охорона довкілля, оборона країни. Вона повинна запровадити і контролювати такі структури, як власність, конкуренція, інформація, винагорода за ризик тощо. Її участі потребують і інвестиційні процеси. Водночас ми не повинні забувати, що державні функції здійснює апарат чиновників. І що більше функцій держава перебирає на себе, то більше вона починає заважати економіці та стримувати її розвиток. Завдання держави – не управляти економікою, а створити нормальне середовище для її розвитку, збирати податки, розпоряджатися бюджетом, спрямовуючи його кошти винятково на державні сектори та підтримку малозабезпечених громадян. За таких дій держава створить ідеальні умови для розвитку соціально спрямованої ринкової економіки, примноження як індивідуального достатку, так і національного збагачення в цілому [4, с. 395].

Нині економічна наука розрізняє чотири моделі державного соціального захисту: 1) соціально-демократична модель скандинавських країн, за якої держава майже повністю відповідає за соціальний захист населення, а своїм політичним завданням ставить повну зайнятість; 2) неоліберальна модель (США) – проблеми соціального захисту переважно розв'язують профспілки; 3) неоконсервативна модель (Німеччина) – передбачає одночасно і державне і приватне розв'язання соціальних проблем; 4) система Бівериджа (Великобританія, Ірландія), за якої головне завдання держави – це захист громадян із мінімальними доходами (кожен громадянин підлягає соціальному страхуванню або отримує грошову допомогу).

Для України найбільш характерною є модель Бівериджа, оскільки основним напрямом вітчизняної соціальної політики є створення середнього класу власників, якому властиві такі критерії: 1) володіння майном, еквівалентним у вартісному вираженні 20–100 середнім річним доходам працівника в економічно максимально активному віці (30–55 років); 2) стабільний дохід у розмірі 2–10 прожиткових мінімумів; 3) належність до найбільш повноправного прошарку як основи електорату; 4) дотримання закону, висока соціальна відповідальність, прагматичний склад мислення та активна діяльність [3, с. 16].

Це дає підставу сформулювати перспективну модель соціально-орієнтованої ринкової економіки України і визначити її основні критерії. До останніх ми відносимо: 1) наявність держави, яка забезпечує макроекономічне регулювання і підтримує інфраструктуру ринкової економіки; 2) законодавчу базу, що гарантує приватні і суспільні права власності в контексті ринкових правил гри; 3) приватну, колективну і державну форми власності на окремі виробничі ресурси і майно; 4) високий ступінь відкритості для міжнародного співробітництва [2, с. 453–454].

На підставі цих критеріїв економіка України може досягнути «системної рівноваги», тобто стану самопідтримуваного зростання, що забезпечив би достатньо прийнятний життєвий рівень для всіх її громадян. Це означає, що шлях входження України у XXI століття як країни із соціально-орієнтованою ринковою економікою є абсолютно реальним і залежить від економічної політики уряду та її впливу на послаблення влади олігархів, задіяння механізмів ринкових стимулів, активної участі країни в міжнародній торгівлі, банківській справі і фінансах, урахування процесів глобалізації та технократизації.

Висновки і перспективи подальших досліджень

1. Ринкова економіка, яка утвердилась у багатьох країнах світу, базується на економічних цінностях – переконаннях, що впливають на стосунки між окремими людьми та на відносини в суспільстві загалом і передбачають наявність приватної власності, свободу підприємництва і вибору, особисту заінтересованість, конкуренцію та обмежену роль уряду в економіці.

2. Соціальний аспект економічних цінностей передбачає політичні програми у сфері зайнятості і безробіття, охорони здоров'я, освіти і навчання; визначає розподіл видатків держави; забезпечує створення системи соціальних гарантій, упорядкування пільг, чіткої регламентації компенсацій та максимального обмеження привілеїв; впливає на загальну ситуацію в Україні та життєвий рівень населення; охоплює всі проблеми як макро- так і мікроекономічного рівнів.

3. Трансформаційні процеси в Україні за період її державної незалежності оцінюються на основі двох моделей переходу до ринкової економіки: радикальної та еволюційної. Однак жодна з моделей не може бути ідеальним зразком для ефективного розвитку економіки. Кожна країна, відповідно до своїх особливостей, обирає власний шлях переходу від командної економіки до ринкової.

4. Вітчизняна модель ринкової економіки України і нині характеризується сильною регулятивною роллю держави, яка володіє значною часткою власності та потужним сектором в економіці. Частка приватного підприємництва залишається порівняно незначною. Досі зберігається тісний зв'язок політичної влади і власності. Високий рівень криміналізації економічного життя, зумовлений тіншовою економікою і зростанням корупції, що спотворює вітчизняну модель ринкової економіки, на яку несприятливо впливає і енергетична залежність від інших країн.

5. Основними чинниками тіншової економіки в Україні вважається: 1) нинішня податкова політика;

2) формування і розподіл бюджетних коштів; 3) надмірна регламентація та обмеження підприємницької діяльності; 4) низький рівень заробітної плати, що спричинив збільшення корупції; 5) подальше зростання бідності у країні.

6. Вихід з усталеного економічного становища і шлях економічного розвитку України – корпоративного капіталізму чи соціально-орієнтованої ринкової економіки залежить від позаекономічних чинників розвитку, до яких належать обрана урядом програма перетворень і його економічна політика, спрямована на послаблення влади олігархів, залучення механізмів ринкових стимулів, активної участі країни в міжнародній торгівлі, банківській справі і фінансах, урахування процесів глобалізації та технократації.

7. Перспективна модель соціально-орієнтованої ринкової економіки України визначається на основі критеріїв, до яких належать: 1) наявність держа-

ви, яка забезпечує макроекономічне регулювання та підтримує інфраструктуру ринкової економіки; 2) законодавча база, що гарантує приватні і суспільні права власності в контексті ринкових правил гри; 3) приватна, колективна і державна форми власності на окремі виробничі ресурси і майно; 4) високий ступінь відкритості для міжнародного співробітництва.

8. Перспективи дальших досліджень цієї проблеми передбачають, що головне завдання держави полягає в дотриманні європейських цінностей економічного розвитку, спрямованих на поєднання як суспільних, так і особистих інтересів, де переважає ефективне господарювання, стабільність грошового обігу та економічне зростання, соціальна справедливість. Справжня соціальна держава – не та, яка допомагає слабким верствам населення і підтримує їх, а та, де такої підтримки потребують якнайменше.

Список використаних джерел

1. Аналітична економіка: макроекономіка і мікроекономіка : підручник : у 2 кн. / С. М. Панчишин, П. І. Островерх, Г. Я. Стеблій та ін. ; за ред. С. М. Панчишина, П. І. Островерха. – 3-тє вид., виправл. та доповн. – Львів : Априорі, 2017. – Кн. 1 : Вступ до аналітичної економіки. Макроекономіка. – 567 с.
2. Економіка України: десять років реформ / за ред. З. Ватаманюка та С. Панчишина. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 449–471.
3. Соціальний аспект економічної природи грошей : монографія / авт. кол. ; за наук. ред. Г. Стеблій. – К. : УБС НБУ, 2008. – 335 с.
4. Смовженко Т. С. Наукова полеміка між кейнсіанцями і монетаристами щодо форм державного впливу на національну економіку / Т. С. Смовженко, Г. Я. Стеблій // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду економіки України. Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір : зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2014. – Вип. 1 (105). – 653 с.
5. ООН опублікувала індекс человеческого развития в странах мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=4481>.
6. Рівень економічної свободи України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edclub.com.ua/analytika/riven-ekonomichnoyi-svobody-ukrayiny>.
7. Средняя зарплата по Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://index.minfin.com.ua/index/average>.
8. Прожитковий мінімум на 2017 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zarplata.co.ua/?p=6179>.

References

1. Panchyshyn S., Ostroverh P., Steblyi H. (2017). Analytical economy: macroeconomics and microeconomics. [Book 1: Prelude of analytical economy. Macroeconomics]. (Vols. 3). Lviv : Apriori [in Ukraine].
2. Panchyshyn S., Vatananyk Z. (2001). Economy of Ukraine: 10 years reforms. Monograph. Lviv : LNU by Ivan Franko [in Ukraine].
3. Steblyi H. (2008). Social aspect the economic natural money. Monograph. K. : UBB NBU [in Ukraine].
4. Smovzhenko T. S., Steblyi H. Y. (2010). Scientific polemics between Keynesians and monetarists as the forms of state influence on the national economy. [Socio-economic problems of the modern period of Ukraine]. (collection scientific works). NAS Ukraine. Lviv : In-t regional experiments, 1 (105) [in Ukraine].
5. OON opublykovala yndeks chelovecheskoho razvytyya v stranakh myra. – Retrieved from : <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=4481>.
6. Riven' ekonomichnoyi svobody Ukrayiny. – Retrieved from : <http://edclub.com.ua/analytika/riven-ekonomichnoyi-svobody-ukrayiny>.
7. Srednyaya zarplata po Ukraine. – Retrieved from : <http://index.minfin.com.ua/index/average>.
8. Prozhytkovyy minimum na 2017 rik. – Retrieved from : <http://www.zarplata.co.ua/?p=6179>.